

Het historisch monument : een bepaalde manier van omgaan met het verleden.

“On ne célèbre plus la Nation, mais on étudie ses célébrations”

Pierre Nora, « Entre mémoire et histoire », in Idem red., *Les Lieux de Mémoire. Tome I: La République*, Paris, 1984, p.XXV.

Een bizar onderwerp?

De huidige geschiedkundige belangstelling voor monumenten komt niet zomaar uit de lucht gevallen. Er is al wetenschappelijke aandacht voor het onderwerp in de jaren zeventig van de vorige eeuw, bij de dan nog zeldzame historici die zich voor politieke cultuur en symboliek interesseren, zoals bij George Mosse (1975, 1991 (2))) en vooral: bij Maurice Agulhon (o.a. artikelen in 1975, 1978, 1985, gebundeld in 1988). Deze enkelingen hebben sindsdien om uiteenlopende redenen ruime navolging gekend. De herleving van (de studie van) het nationalisme na de val van de Berlijnse muur (1989), de viering van de ‘Bicentenaire’ in datzelfde jaar, de historisch-antropologische belangstelling voor het collectieve geheugen, maar ook de lopende discussies omtrent de wijze waarop de Shoah kan ‘herdacht’ worden, het succes van extreem-rechts en de polemiek rond het negationisme ...het hele fin-de-siècle leek wel in de ban van het verleden. Duidelijk werd in elk geval dat de voorstelling van het verleden voortaan voorwerp van publiek debat was geworden en dat de historici niet langer als enigen het beeld van de geschiedenis bepaalden. Men zou kunnen stellen dat de opkomst van de ‘New Cultural History’ en, in haar zog, van de ‘linguistic turn’ in de geschiedschrijving zowat de ‘wetenschappelijke’ vertaling is geweest van die veranderde maatschappelijke positie van de historicus. Die ‘linguistic turn’ benadrukte immers dat er vele andere omgangsvormen met het verleden bestonden dan de ‘historisch-wetenschappelijke’ en dat het niet langer zo evident bleek om die andere omgangsvormen als ‘minder objectief’ naar de prullenmand te verwijzen. ‘Objectief’ werd trouwens in die postmoderne tijden zometeen een vies dan toch een hopeloos gedateerd woord. Van de weeromstuit gingen historici zich verdiepen in de studie van de wijzen waarop men vroeger een beeld van het verleden construeerde, of liever gezegd: het verleden ‘representeerde’. Wie had in die zaken recht van spreken, voor wie was dat beeld bestemd, wat werd uit het verleden naar voor gehaald, welk beeld werd er ‘gepresenteerd’, met welke middelen en wat leert het ons over de tijd waarin het tot stand kwam...Deze en gelijkaardige vragen werkten niet alleen een herleving van de belangstelling voor de geschiedenis van de historiografie in de hand maar vestigden de aandacht ook op al die andere wijzen waarop het verleden heropgeroepen werd/wordt: schoolboeken, wandplaten, films, schilderijen, romans, optochten, toneelstukken, gedenkpenningen, postzegels, en...monumenten .

Pierre Nora (1984-1992) ging hierin waarschijnlijk het verst wanneer hij, bijgestaan door tientallen mede-auteurs, in duizenden bladzijden een indruk trachtte te geven van de vele gedenkplaatsen die Frankrijk rijk is. De monumenten vormen binnen die mozaïek slechts één van de vele ‘lieux’ waar de Fransen zich hun geschiedenis herinneren of aan hun geschiedenis herinnerd worden. De strijd om het verleden wordt niet alleen in boeken, steen, brons of marmer uitgevochten. De vlag, het volkslied, het Panthéon en de Académie, de Larousse, de onbekende soldaat, de ‘Mur des Fédérés’ en de Sacré Coeur op Montmartre: in totaal worden in de zeven volumes zo’n 130 themata aangesneden. Men hoeft het niet eens te zijn met de – althans naar mijn smaak- soms wat hooggestemde beschouwingen waarmee Nora de lezer in- en uitleidt om in te zien dat door zijn verzamelwerk als het ware een volledig nieuw continent voor de exploratiezucht van de historici wordt ontsloten. Er zijn sindsdien al heel wat expeditiekorpsen op verkenning uitgetrokken (bv. Den Boer en Frijhoff, 1993; Courtois en Piroette, 1999), met waarschijnlijk als meest ambitieuze, het pas vertrokken Duitse (François en Schulze, 2001-, en ook de o.l.v. G. Oesterle lopende reeks *Formen der Erinnerung* bij

Vandenhoeck&Ruprecht, 2000-). De meeste navolgers beperken zich echter tot het uitdiepen van één of enkele van de 130 onderwerpen die door Nora worden aangereikt (bv. Sniter, 2001), en dit boek is daarvan een voorbeeld.

Niet dat het hier om een primeur in de Belgische contemporanistiek zou gaan. A. D'Haenens publiceerde in 1981 al een artikel over "L' historiographie comme manifestation de l' imaginaire" dat qua invalshoek veel analogie vertoonde met Nora's –latere- aanpak. Men kan zeggen dat Van Ypersele D'Haenens programma gedeeltelijk ten uitvoer brengt in haar studie over Koning Albert I (1995). Jo Tollebeek en Tom Verschaffel (bv. in 1996) ontwikkelden vanuit hun belangstelling voor de geschiedenis van de historiografie al gauw aandacht voor de representatie van het verleden in het algemeen, en ook Marnix Beyen (1998, 2002) heeft inmiddels zijn sporen op het veld van de studie van de 'historische cultuur' verdiend. Er werden scripties en publicaties gewijd aan standbeelden (Rems, 1981; Van den Broeck, 1988; Defever, 1990; Rathe, 1991; Lamarcq, 1995; Pil, 1996; Ducastelle, 1997; Godding, 1997), oorlogsmonumenten (Guilitte, 1987; Dhuyvetter, 1990; Pierre, 1992, Tixhon en van Ypersele, 2000, Tixhon, 2002) en de grafsculptuur en -architectuur (Deflorenne, 1997; Dierkens, 1995). De West-Vlaamse soldatenkerkhoven werden vanuit diverse hoeken bestudeerd (Schepens, 1974; Loridan, 1994, De Bouver, 1996). Er zijn monografiën gewijd aan de basiliek van Koekelberg (Rion, 1986), aan de 19de-eeuwse katholieke fascinatie voor de Middeleeuwen (Van Ypersele en Marcélis, 2001), aan Jacob van Artevelde (Deneckere, 1996), aan de historische schilderkunst en aan de impulsen die de jonge Belgische staat via de bevordering van kunsten en letteren aan het ontluikende nationale gevoel wenste te geven (bv. Kurgan-van Hentenryk en Montens, 2001). Samen vormen ze waardevolle bouwstenen voor een nog te schrijven Belgische of Vlaamse 'Les Lieux de Mémoire' – maar er zou nog moeten gewerkt worden over bier, Brusselse of Luikse wafels, frieten, Manneke Pis, het Brussels justitiepaleis, Moeder Siska, de Vlaamse Academie, wielerskoersen e tutti quanti wil Nora's panorama op onze schaal kunnen nagebouwd worden.

Pleidooi voor een brede invulling van het begrip 'monument'.

Monumenten worden, zeker in de 19de eeuw, vrij strak gedefinieerd. Het gaat om een kunstwerk (een beeld of een gebouw) opgesteld in een publieke ruimte met als bedoeling de herinnering aan merkwaardige personen of gebeurtenissen levendig te houden, en de burgerzin en vaderlandsliefde bij de toeschouwer aan te wakkeren. Het kunstwerk moet in duurzaam materiaal opgetrokken zijn – liefst brons of marmer- en voorzien zijn van een opschrift waarin bedoeling en betekenis duidelijk worden gemaakt. Men denke daarbij aan triomfbogen, kolommen, obeliskken, pyramides, beelden of combinaties van deze elementen (Berggren, 2000). Bij nader toezien zou men kunnen stellen dat dergelijk monument een bepaalde vorm van verbondenheid wil bewerkstelligen, tussen degenen die het waarnemen, maar ook tussen verleden en heden, en dat het vanuit die hoek bekeken ook een 'religieuze' dimensie kan toegedicht krijgen. Het monument speelde zeker een voorname rol in de zogenaamde 'politieke religies' van de 19de en 20ste eeuw. Het werd 'ingehuldigd', men kwam het 'eer bewijzen', het kon 'geprofaneerd' worden en had dus *ipso facto* een 'sacraal' karakter – zoals alles dat met de *amour de la patrie* te maken had. Zo omschreven kunnen alleen machtigen monumenten oprichten en vallen de wijzen waarop minderheden het stadsdecor trachten aan te wenden om aan te geven wat zij van de vergetelheid willen gevrijwaard zien, buiten het blikveld. Met name de aandachtspunten die door de beginnende Vlaamse beweging werden naar voor geschoven konden maar een publieke verschijning aannemen in de mate ze zich lieten inpassen in het Belgische discours, door een particuliere vereniging of persoon werden gesponsord of

door een meerderheid in het gemeentebestuur werden ondersteund. Pas naar het einde van de 19de eeuw komen er ‘puur Vlaamse’ monumenten tot stand.

Op gevaar af van een te ruime invulling aan het begrip monument te geven zou ik hier willen terugrijpen naar de oorspronkelijke stam van het woord ‘monumentum’: monere – aanmanen. Een *monumentum* wil aanzetten tot gedenken, een betekenis die nog doorklinkt in het Duitse ‘Denkmal’ of het Engelse ‘memorial’ en al bij al dicht bij Nora’s ‘lieu de mémoire’ komt (‘unité significative, d’ordre matériel ou idéal, dont la volonté des hommes ou le travail du temps a fait un élément symbolique d’une quelconque communauté’ Nora, *Tome III : Les France*, vol. 3, 1992, p. 1004). De stam van het woord verwijst dus naar iedere ‘vermaning’ die iets of iemand onder de aandacht wil brengen om hem/(zelden)haar/het zo voor de vergetelheid te behoeden. Zowel de leeuw van Waterloo dus, als een bankbiljet (met bv. het portret van een sluiswachter...), graffiti of zelfs een doodsprentje. Deze benadering brengt niet alleen de ‘monumentale’, meestal van hogerhand opgerichte markeringen in de openbare ruimte binnen het onderzoeksveld, maar ook de talloze andere tekens die in onze omgeving zijn aangebracht: de vele gedenkplaten ingemetseld in de geboorte- of sterfhuizen van ‘vooraanstaande’ Vlamingen, de gevelversieringen van particuliere woningen, bijvoorbeeld deze aan de Vlaamse kaai te Gent (Van Tyghem, 1973-5), de graffiti die jarenlang op de muren van de Gentse universiteitsbibliotheek werden gespoten en overspoten, of de ‘monumentjes’ her en der opgericht door de Vlaamse Toeristenbond. Nora heeft het bovendien niet alleen over materiële maar ook over ideële ‘unités significatives’ en richt daardoor de aandacht op die andere dimensie die vol ‘reminders’ zit: de taal. Het koppelen van een eigennaam aan een plaats of instelling is dat andere middel bij uitstek om een ‘gedachtenis levendig’ te houden. Dat instrument werd ook van hogerhand gebruikt: door de rooms-katholieke Kerk die op die manier de namen van heiligen en leerstellingen in het dagelijkse taalgebruik wist te verankeren. De nationale overheden lieten eveneens gretig hun ‘benoemingsrecht’ gelden: wie in Parijs of Londen de metro neemt reist als het ware van het ene slagveld naar het andere. Maar ook lokale overheden kunnen via straatnaamgeving personen of evenementen onder de aandacht van de voorbijganger brengen. “Het toekennen van deze namen aan nieuwe straten [...] is dus als eene andere wijze, dan het oprichten van een standbeeld of van een gedenkteken, om de gedachtenis van eenigen volksweldoener of eenigen befaamden man te vereeuwigen”, aldus nog Fris (1922, voorwoord). Zelfs particuliere verenigingen trachten de naam van hun voorman voor de tand des tijds te behoeden door stichtingen, prijzen, beurzen, fondsen en wat dies meer zij naar hun stichter te vernoemen.

Laqueur (1994) vestigt er de aandacht op hoe die zorg voor de naam een relatief recent verschijnsel is (de identificatie van de gesneuvelden na WO I en aansluitend het afzonderlijke monument voor de ‘onbekende’ soldaat) en Sherman (1994) wijst erop hoe het enige dat ons blijft treffen bij het zien van een van de talloze monumenten ter nagedachtenis van de gesneuvelden tijdens WO I en II, juist de namenlijst is.

De straatnaam: een bescheiden monument.

In wat volgt wordt nader ingegaan op één facet van het onderzoeksveld dat door een brede invulling van het begrip monument wordt aangewezen: de straatnaam (met ‘straat’ als verzamelwoord voor wat ook als plein, laan, lei, plaats e.d.m. én de Franse tegenhangers daarvan wordt aangeduid). Tijdens het *Ancien régime* werden straten meestal vernoemd naar de belangrijkste grondbezitter, een belangrijke daar gevestigde instelling, een imposant gebouw, of naar landschappelijke kenmerken.

De straatnaamgeving werd voor de eerste maal als ideologisch instrument aangewend tijdens de Franse tijd. “Les noms des places et des voies publiques de cette commune

portant l’empreinte du fanatisme et rappelant un régime justement abhorré seront changés” (Gentse gemeente-ordonnantie van 8/4/1799 geciteerd bij Van Werveke, 189-190). Al wat naar monarchie, standen of godsdienst verwees diende uitgebannen te worden (Milo, 1986). In Antwerpen werden zo een 100-tal straten herdoopt (Vande Weghe, 1977, p.42). Ook in Gent werden een 60-tal straten hernoemd, zij het dat de wetgever toch nog enige reminiscentie naar de vroegere benaming gedoogde. Zo werd de H.Geeststraat de *rue du pigeon*, de Engelstraat de *rue des oiseaux* en de Predikherenlei de *quai de Cicéron* (*Wegwijzer...*, 1802, 63-64). In 1813 werden de oude namen heraangebracht (Van Werveke, 1919, 8). Het meest beklivende van dit initiatief was misschien wel dat de Franse vertaling van tot dan toe enkel Vlaamse straatbenamingen voor lange tijd ingang zou vinden. Over de absurditeiten waartoe dit aanleiding kon geven schreef Prudens van Duyse al een geestig stukje (Van Duyse, [ca 1844]), in 1896 ziet ook de gemeenteraad het probleem in, maar pas in 1919 komt Alfons van Werveke met een uitgewerkt voorstel op de proppen (Van Werveke, 1919, 5) De gewoonte om straten naar prominenten te noemen zou in zwang gekomen zijn na 1817 (Vande Weghe, 1977, 27 en 43; Van Werveke, 1919, 17). Van dan af behoort de straatnaamgeving officieel tot de bevoegdheid van het college van burgemeester en schepenen of/en van de gemeenteraad, althans: in eerste instantie. Tussen 1819 en 1972 beslist te Antwerpen nu eens het college, dan weer de gemeenteraad en pas in 1972 bepaalt het Belgisch Staatsblad (7/12/1972, p.14417) dat de raad beslist, na vooraf advies van de Commissie voor Toponymie en Dialectologie te hebben ingewonnen. In de Antwerpse praktijk komt van dat laatste niet veel in huis en handelt men in hoofdzaak op advies van een ter plaatse aangestelde commissie van deskundigen. Dit gebeurt al een eerste keer in 1825; Jan Frans Willems maakt er deel van uit (Vande Weghe, 1977, p 42-46). In Gent werd in 1833 dergelijke commissie aangesteld, zonder noemenswaardig resultaat (Van Werveke, s.d., 186). In Gent golden overigens duidelijker afspraken inzake de bevoegdheidsverdeling tussen college en raad. In het algemeen beslisten burgemeester en schepenen zonder inspraak van de raadsleden. “Toutefois, quand exceptionnellement le nom donné à une rue ou place publique constitue ou peut constituer un hommage rendu à la mémoire d’hommes politiques, de personnages historiques; qu’il rappelle un événement mémorable, sur l’appréciation desquels les opinions peuvent être partagées, le Collège se borne à faire des propositions au Conseil » (gemeenteraadsverslag van 27/11/1885 geciteerd bij Van Werveke, 1919, 9). Vandaag wordt de materie geregeld door de decreten van 28/1/1977, 1/7/1987 en 4/2/1997 (BS van 7/4/1977, 1/9/1987 en 25/2/1997)¹. Alleen de gemeenteraad is bevoegd om de naam van straten vast te stellen, zij het dat haar beslissing nog goedgekeurd dient te worden door een Provinciale Commissie van Advies voor Plaatsnaamgeving, die zelf een onderdeel vormt van de Koninklijke Vlaamse Commissie met dezelfde naam, tevens beroepsinstantie in deze aangelegenheid. Het besluit van de gemeenteraad dient geargumenteed te zijn: het advies van de bewoners van de straat en van de lokale cultuurraad moet ingewonnen en bij het dossier gevoegd worden, het besluit hoort door openbare aanplakking aan de hele gemeente te zijn bekendgemaakt. De decreten stipuleren dat toponiemen de voorkeur genieten. Wanneer dan toch eigennamen worden gebruikt, dan niet van nog levende personen (tenzij leden van de koninklijke familie en dat na goedkeuring door de minister van Binnenlandse Zaken) en : “in aanmerking komen enkel de namen van uit historisch, wetenschappelijk of algemeen-maatschappelijk oogpunt belangrijke figuren. Hierbij wordt de voorkeur gegeven aan figuren die voor de gemeente of voor de onmiddellijke omgeving van betekenis zijn geweest’ (Decreet van 28/1/1977, art.2, par.2). Bij het dossier dient in dat geval een

¹ Met dank aan Prof. Balthazar en arrondissementscommissaris Henk Schutyser.

biografie van de betrokkene te worden gevoegd; wanneer de naam wordt goedgekeurd moet op het naambord een korte biografische toelichting te zien zijn.

Voor het decreet van 1977 lijken de gemeentebesturen quasi autonoom op te treden en past men alhier ook zo en nu en dan de ‘Franse slag’ toe. Men kan op basis van de enkele bestaande historische straatnamenboeken momenten aanwijzen waarop straten met een ‘gekleurde’ naam bedacht werden. Zo wijst Vande Weghe erop dat eenmaal in 1872 de liberalen in het Antwerpse zadel er prompt een Marnix- en Oranjestraat wordt ingehuldigd (1872). Tussen 1884 en 1900 vond de gewoonte er ingang om pas overleden raadsleden met een straatnaam te gedenken (p.49). Na Wereldoorlog I werden alle Duitse straatnamen weggezuiverd (p.50), en ook nog na Wereldoorlog II werden er wat de auteur ‘vriendendiensten’ noemt bewezen (Vande Weghe, 1977, pp.49-50 en 66-67). In Gent werden n.a.v. de (zeer liberale) Pacificatiefeesten (1876) een Marnix- en een Nassaustraat ingehuldigd (Fris, 1922), maar in 1897 beslist de gemeenteraad dat de personen naar wie straten worden genoemd minstens 25 jaar moeten overleden zijn (Van Werveke, 1919, 9). Van Ypersele vermeldt het gebaar van de Maldegemse vroede vaders die in volle koningskwesie (1949-1950) een Leopoldlaan openstellen (Van Ypersele, 1995, p.215). En in 1942 verscheen o.a. in Roeselare, Oostakker, Emelgem en Zaffelare een Reimond Tollenaerestraat of –plein, om in 1944 prompt te verdwijnen (Verstraete, 1996, p.421). En ook vandaag nog vormt de straatnaamgeving of –wijziging soms nog de inzet van verhitte discussies: zo werd enkele jaren terug nog in de Antwerpse gemeenteraad geopperd om de ‘Generaal Lemanstraat’ te vervangen door de ‘Ward Hermansstraat’, een voorstel dat prompt werd afgewezen. De straatnaamgeving kan dus wel degelijk een bron zijn waaruit de voorkeuren van de lokale besturen en de mate waarin ze het verleden aanwenden, kunnen afgeleid worden.

De steeds toenemende digitalisering van de informatie laat toe het spoor van de naamgeving veel sneller en systematischer te onderzoeken dan vroeger denkbaar was. Het lopende ODIS-project moet het binnen afzienbare tijd mogelijk maken alle in Vlaanderen naar eigennamen vernoemde verenigingen snel op een rijtje te krijgen. De huidige straatnamen staan intussen al op een cd-rom (Infobel), en een eenvoudige druk op de knop geeft alle gemeenten in België aan waar bv. een plein of straat naar Albert wordt genoemd. Om dat te weten te komen moest van Ypersele begin de jaren negentig nog een schriftelijke enquête bij een 365 gemeenten rondsturen. Ze was wel de eerste en tot nu toe, samen met Dhuyvetter (1990), enige Belgische vorser die de straatnamen-bron op zinvolle wijze in haar studie heeft weten te integreren. Een schriftelijke enquête of eigen archiefonderzoek blijft overigens noodzakelijk wil men meer dan een momentopname van de straatnaamgeving bekomen. In haar boek over de Albert-mythe weet de auteur ook te vertellen op initiatief van wie en wanneer de straat zo genoemd werd, of het om het herbenoemen van een bestaande straat ging of om een eerste naamgeving van een nieuwe weg enz. Voor een eerste peiling naar de naambekendheid van figuren of historische evenementen blijft het Infobel-schijfje echter een handig instrument, zij het dat een volledige uitbating van de bron meer dan een druk op de knop vergt. Die bijkomende inspanning wordt in deze bijdrage niet geleverd: ik geef enkele mogelijkheden en beperkingen van het instrument aan en voer een eerste verkenning uit betreffende het thema van dit boek.

Beperkingen: enkel de vraag naar de eigenaam wordt beantwoord, niet deze naar de titel. Het is dus spijtig genoeg niet mogelijk om bv. alle ‘pastoor’, ‘dokter’, ‘prins’ of ‘burgemeester’- straten, om maar die titels te noemen, op te roepen. De huidige Adviescommissies laten de titelvermelding immers slechts in uitzonderlijke gevallen toe. De naamgevende instanties blijken niet altijd even zeker van de spelling van de

eigenaam (Rijswijck/Ryswyck, Elshot/Elsschot enz.) en laten soms na de voornaam van de gehuldigde te vermelden (Van Dijk, en natuurlijk ook Van Dyk; zie hierover ook Vande Weghe, 1977, pp.63-64). Tussen haakjes: een oud euvel. Van Werveke (1919,18) wijst erop hoe die omissie ervoor gezorgd heeft dat het plein genoemd naar de rabiëte antiklerikaal François Laurent in de volksmond, rond 1919, het St.Laurentplein was gaan heten. Men komt, zoals gezegd, niets te weten over de voorgeschiedenis van de straat in kwestie. Men weet niet wanneer de straat voor de eerste maal zo genoemd werd, of dat een andere benaming plaats moest ruimen – daarvan is op de cd-rom uiteraard geen spoor meer te bekennen. Van een heel andere orde is de vraag naar de impact van een naamgeving. Wie weet nog naar wie of wat er wordt gerefereerd? Men mag aannemen dat de bewoners van de straat het weten, als er zoals in Antwerpen en Gent en in naleving van het decreet van 1977 onder de straatnaam kort wordt aangegeven wie de figuur in kwestie wel was. Strikt genomen informeert de naamgeving ons enkel over de bedoelingen van degenen die de naam gaven: meestal de toenmalige gemeenteraad, soms de toenmalige bewoners. Waaraan de meeste van onze tijdgenoten denken bij het horen van ‘Frère-Orbanlaan’, ‘Rogierplein’ of de ‘De Keyserlei’ blijft een open vraag.

Straatnamenonderzoek kan dus niet alleen een aanzet vormen om na te gaan hoe men vroeger met het verleden omging, maar zou ook veel kunnen leren over de huidige, modale kennis van dat onder de aandacht gebrachte verleden.

Maar zo zijn we al bij de mogelijkheden aangeland. Ook al krijgt men slechts absolute cijfers, de spreiding over het land van bepaalde namen en begrippen geeft een kaart te zien die minstens als aanvullend of ondersteunend voor bepaalde onderzoeken mag beschouwd worden: waar krijgt welke Leopold een straat of plein aan hem opgedragen? Waar ontmoet men Cardijn (of Cardyn), Rerum novarum, het Heilig Hart, Cesar de Paepe of Emile Vandervelde? Afgezien van de voorspelbare verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië kan men aan de hand van die antwoorden ook binnen de regio's nuanceringen vaststellen, zij het alleen tot op het niveau van de fusiegemeenten. Vragen die vroeger eerder intuïtief werden beantwoord, kunnen op deze manier een meetbare respons krijgen. De bron opent ook internationaal-comparatieve perspectieven: wie over het gedigitaliseerde straatnamenbestand van bijvoorbeeld de Europese hoofdsteden beschikt zou kunnen nagaan in welke mate ‘vreemde’ figuren ook in het nationale straatnamenbestand doordringen: voor ons land kan men hierbij denken aan de presidenten van de Verenigde Staten, of aan buitenlandse schrijvers.

Een eerste peiling.

Voor het bepalen van een lijst van ‘belangrijke’ namen en begrippen met betrekking tot de Vlaamse Beweging heb ik me verlaten op de Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (verder NEVB; De Schryver, 1998) – een arbitraire keuze weliswaar, maar die het voordeel heeft dat de lezer weet vanuit welk bestand ik vertrokken ben. In een eerste stap werd nagegaan hoeveel overleden Vlamingen vermeld in het eerste deel (letters A-F) met een straatnaam bedacht werden, om zo een idee te krijgen van de mate waarin vooraanstaande figuren uit de VB via een straatnaam in het stadsdecor zijn doorgedrongen. Van de 590 in dat eerste deel vermelde overleden Vlamingen zien er 155 of 26 % zich vereeuwigd door een plaatsnaamgeving. In dit cijfer zijn ook die personen begrepen waarvan op de straataanduiding enkel de familienaam wordt vermeld, maar waarbij er geen twijfel kan bestaan dat het over de figuur opgenomen in de NEVB gaat, zoals ‘Breidel’ of ‘Cardijn’. Telt men ook die straatnamen mee waar enkel de familienaam en geen voornaam genoemd wordt en er geen zeker antwoord bestaat op de vraag of het wel degelijk om de in de NEVB opgenomen figuur gaat, zoals ‘Claes’ of ‘De Baets’, dan komt men aan 196 of 33%. Er kan dus besloten worden dat minstens één op vier en

hoogstens één op drie overleden Vlamingen waarvan een notitie is opgenomen in de NEVB zijn naam met minstens één straat verbonden ziet. Of dit veel of weinig is kan wegens het ontbreken van vergelijkbaar onderzoek moeilijk uitgemaakt worden. In principe zou het moeten mogelijk zijn om voor alle categorieën die over een eigen biografisch woordenboek beschikken –parlementariërs, patroons, geestelijken...- de hier uitgevoerde oefening over te doen, en aldus een lijst van de meest ‘bekende’ schrijvers, componisten, schilders, politici etc. aan te leggen. Voor de West-Vlaamse missionarissen werd al onderzoek in die richting verricht (Tange, 1996), alsook voor de Gentse professoren (Van der Meersch, 1994).

Sommige beroemdheden worden in veel meer dan in één gemeente geëerd. De absolute kampioen van deel I van de NEVB is, als men de prinsen en koningen Albert en Boudewijn buiten beschouwing laat, Jozef Cardijn. Meer dan honderd straten of pleinen zijn naar hem vernoemd. Ter vergelijking: Albert I wordt in 314 gemeenten gecelebreerd (van Ypersele, 1995, p. 213), Boudewijn in 105, Baudouin in 37, Pater Damiaan in 27, Père Damien in 5... Uiteraard speelt de ‘nationale’ betekenis van Cardijn als stichter van de KAJ-JOC hier mee – maar hij staat in de NEVB vermeld, heeft een belangrijke rol in de geschiedenis van de VB gespeeld en verdient dus ‘geklasseerd’ te worden. De tweede verdiende plaats is voor de man die zijn volk leerde lezen: Hendrik Conscience met 83 vermeldingen. Conscience behoort trouwens, met de leden van de koninklijke familie, tot het selecte groepje dat al bij leven een straat naar zich genoemd kreeg (Vande Weghe, 1977, p.67: in 1868 en 1883). De derde plaats gaat, althans wat dit eerste deel van de NEVB aangaat, naar een toondichter: Peter Benoit (62 vermeldingen). Blijven ook nog een goed eind voor het peloton: Ernest Claes (42), de Arteveldes (26), Jan Breidel (18, of 27 als ook deze zonder voornaamaanduiding worden meegeteld), Cyriel Buysse (17), Jan Baptist David (15) en Pieter de Coninck en Adolf Daens met elk dertien vermeldingen. Priester Daens is de hoogst scorende onder de politieke figuren –steeds voor wat deel I betreft. De eerstvolgende politicus is Edouard Anseele (12). Nadien komt Lodewijk Dosfel die zoals Jan Blockx (de toondichter) zeven straten naar hem vernoemd ziet, maar hij wordt dan nog geklopt door Louis Paul Boon die acht straten in de wacht sleept. Staat ook in de NEVB als overleden Vlaming vermeld: Jacques Brel (° Schaarbeek), die met zeven vermeldingen toch beroemd mag genoemd worden, zij het dan in het zuiden des lands. Ook in het peloton blijven kunstenaars en letterkundigen de meeste bijval genieten: van de twaalf overige namen die in meer dan twee postgemeenten opduiken zijn er maar drie politici: August Beernaert (5 vermeldingen), Frans Van Cauwelaert (4) en Karel Buls (3). De anderen heten August de Boeck (musicus) en Joe English (Frontbeweging): zes vermeldingen; Lode de Boninge (Frontbeweging): vijf; Frits van den Berghe (kunstschilder), Firmin Deprez (Frontbeweging) en August Cuppens (priester-literator): vier; en tenslotte Alfons de Cock (volkskundige) en Georges Eekhoud (schrijver) met elk drie vermeldingen.

Er zijn niet alleen prominent aanwezig in het straatbeeld, er zijn ook enkele opvallende afwezigen. Dat Hendrik Borginon, Staf De Clercq of Hendrik Elias op het appel ontbreken baart, gezien hun oorlogsverleden, geen verwondering –al is er wat dat betreft zeker één merkwaardige uitzondering (zie verder), en werd een twintigtal jaren terug door een radicale Vlaamse splintergroep actie gevoerd voor een ‘Dr. August Borms-laan’². Maar dat er geen straat of plein naar Coremans, Daels, de Decker, Duvillers of Van Eynde is genoemd, lijkt me toch verwonderlijk als men denkt aan de zeven Dosfelstraten.

² Collega Bruno De Wever bewaart in zijn persoonlijk archief een sticker ter grootte van een straatnaambord (zwarte letters, gele achtergrond) met dat opschrift. Het was de bedoeling hiermee ‘Vlaamsonvriendelijke’ straatnaamborden te overplakken.

Stippen we ten slotte de relatief grote bekendheid van bepaalde sleutelbegrippen uit de geschiedenis van Vlaanderen aan. Er zijn in het noordelijke deel van België maar liefst 26 Boerenkrijg- en zeven Brigand(s)straten, 20 Elf(de)-Juli- en 13 Blauwvoetplekken.

Meer van hetzelfde.

Het beeld dat uit het systematisch nagaan van het eerste deel van de NEVB naar voor komt, wordt bevestigd wanneer men de twee volgende delen doorbladert. Ook hier gaat een schrijver met de eerste plaats lopen, zij het dat Conscience toch de absolute topper blijft: Stijn Streuvels haalt 78 vermeldingen, op de hielen gezeten door Albrecht Rodenbach (76) en die andere dichters uit West-Vlaanderen: Guido Gezelle (55) en Hugo Verriest (48). Ook de andere hoge scores gaan naar literatoren: Felix Timmermans (35), Karel Ledeganck (20), Karel Van de Woestijne (18), Herman Teirlinck (11), Filip de Pillecyn en Willem Elsschot (10). Merkwaardig laag hierbij vergeleken zijn de cijfers van Paul van Ostayen (9), Jan Frans Willems en Gerard Walschap (5), vooral als men vaststelt dat August Snieders en de blijkbaar onvergetelijke, bij verstek ter dood veroordeelde Cyriel Verschaeve zes keer opduiken.

De toondichters blijven evenzeer in de smaak vallen, hoewel ook hier niemand Peter Benoit (62) kan inhalen. Edgar Tinel haalt 28 vermeldingen, Emiel Hullebroeck 12, Renaat Veremans acht, Arthur Meulemans zeven, en Jef Van Hoof, Karel Miry en Lodewijk Mortelmans elk vier.

De niet-artistiek bedrijvige Vlaamse Bewegers uit de delen II en III zijn, zoals in deel I reeds werd opgemerkt, veel minder in het straatnamenbeeld aanwezig, enkele uitzonderingen zoals August Vermeulen en Camille Huysmans niet te na gesproken die in resp. 26 en negen postgemeenten gehonoreerd worden. Aan Edmond Picard en Prosper Pouillet valt deze eer vier keer te beurt, maar men kan hen moeilijk militante flaminganten noemen. Julius Hoste moet het stellen met drie straten, Joris Helleputte met twee, Lucien Jottrand met één straat.

Iets beter vergaat het de wetenschappers (Lodewijk de Raet: acht, Julius Mac Leod en Emiel Vliebergh: vier, Jozef Goossenaerts drie vermeldingen) en de cultuurflaminganten zoals Julius Vuylsteke (twee), en Emiel Moyson (drie). Bedrijfsleiders waren al witte raven in deel I (Léon Bekaert: vier vermeldingen), in delen II en III komt enkel Lieven Gevaert (minstens vijf) op het voorplan.

Begrippen en figuren uit de (verre) voorgeschiedenis van de VB krijgen meer straten en pleinen achter hun naam dan alle politici, wetenschappers en bedrijfsleiders samen.

Voorop: Groening(h)e (32) en Gulden Sporen (31) en al wat daarmee verband houdt: Klauwaarts (8), Goedendag (8) en Willem van Saeftinge (5). Ook uit de middeleeuwen: Zannekin (6), Kerels (4) en Klokke Roeland (2). De zestiende eeuw slaat hierbij maar een pover figuur: Geuzen (13) en Uilenspiegel (14). Volgend 'sterk moment' blijkt de Eerste Wereldoorlog: in deel I hadden we al Joe English (6) en Lode de Boninge (5), ze worden vervoegd door de gebroeders van Raemdonck (5) en Renaat de Rudder (7). Amaat Vyncke en Herman van den Reeck, twee andere cultfiguren uit de VB, krijgen elk twee vermeldingen

Onder de opvallende afwezigen iemand die toch iets met straatnamen had: Flor Grammens. Ontbreken eveneens: Ernest van der Hallen, Max Lamberty, Hendrik de Man, Richard Minne, Willem Verhoeven, René Victor, Max Wildiers...terwijl er toch twee Odiel Spruytte-, een burgemeester Vindevoghel- en een Joris van Severenstraat bestaan. Keuze te over dus voor gemeentebesturen op zoek naar 'nieuwe' straatnamen.

De geografische spreiding: een eerste ruwe benadering

Daar infobel naast iedere straatnaam ook het postnummer geeft is het mogelijk om aan de hand van het eerste cijfer van dat getal bij benadering aan te duiden in welke provincies de figuren en begrippen uit deel I van de NEVB, waarvan we met zekerheid weten dat er minstens één straat naar hen genoemd is, het sterkst aanwezig zijn. De regio waarvan het postnummer met een 8 begint haalt de hoogste score: West-Vlaanderen, met 211 straten vernoemd naar een figuur of begrip uit dl.I van de NEVB. Sterke tweede blijkt de regio die in grote lijnen samenvalt met de provincie Antwerpen: 199. Derde is Oost-Vlaanderen met 138, ver achterliggende vierde en vijfde: Limburg (70) en Brabant (64). Merkwaardig genoeg zijn er ook in het zuiden van België figuren terug te vinden die een rol in de Vlaamse beweging speelden. Dat Jacques Brel in Brussel, Braine-L'Alleud, Soignies, Herstal, Embourg, Verviers en Epinois een straat kreeg baart geen verwondering. Cardijn haalt toch nog zeven van zijn 104 vermeldingen in Franstalig België, en er duikt een *rue* Artevelde op rond Charleroi. Maar Edouard Anseele is het meest populair bij onze Franstalige landgenoten want hij haalt de helft van zijn straten bij hen thuis (zes op twaalf; ter vergelijking: Emile Vandervelde haalt meer dan 80 vermeldingen waarvan een tiental in Vlaanderen).

Gaat men na waar de 211 'Vlaamse' straatnamen in West-Vlaanderen gelegen zijn dan blijkt 8800-Roeselare de spits af te bijten met 14, voor de hoofdplaats van de provincie dus, 8000-8200-Brugge (13). Verrassende derde is 8870-Izegem met 11. Gemeenten met vijf of meer 'Vlaamse' straatnamen zijn verder 8400-Oostende met 10, 8020-Oostkamp, 8500-Kortrijk, 8560-Wevelgem met 9, 8770-Ingelmunster met 7, 8530-Harelbeke, 8600-Diksmuide en 8820-Torhout met 6 en ten slotte 8540-Deerlijk met 5.

Absolute cijfers zeggen in deze echter niet zoveel: hoe meer straten een gemeente immers telt, hoe groter de kans dat er ook wel een 'belangrijke' Vlaming in de prijzen valt. Een steekproef naar het relatieve gewicht van de Vlaamse Bewegers in het straatbeeld wees het volgende uit. Om dat relatieve gewicht te bepalen werd eerst nagegaan hoeveel straatnamen beginnende met de letter A tot en met F in een bepaalde gemeente aan een figuur werden toegewijd, en dan: hoeveel van de aldus geëerde personen ook in de NEVB, dl I waren vermeld. Deze oefening leidt wel tot heel andere besluiten dan deze die enkel absolute cijfers in overweging neemt. In Diksmuide zijn één op twee figuren die een straat naar hen genoemd kregen, erkende 'Vlaamse Bewegers'. In Roeselare is dat één op drie, in Oostende één op vier. In Izegem zijn zowat vier op tien naar figuren vernoemde straten 'Vlaams'. Er zal dus nog veel gecijferd moeten worden wil men tot een betrouwbare kaart komen van de aanwezigheid van de geschiedenis van de VB voor zover die uit de straatnaamgeving kan afgeleid worden.

Voor de dln. II en III ben ik alleen nog op onderzoek getrokken naar de zes Verschaevestraten. Drie van de zes aangeschreven colleges waren zo vriendelijk me te antwoorden. De straat die onder 2870-Puurs viel, bleek bij nader toezien in de vroegere gemeente Breendonk te liggen...en was naar Verschaeve genoemd *in tempore non suspecto*: 1937. In 1880-Kapelle-op-den-Bos gebeurde dat nog in 1972, in Marke (nu 8500-Kortrijk) in 1970. In die laatste gemeente nam in 1995 een Europarlementslid aanstoot aan die situatie, maar zijn bezwaar werd door de straatnamencommissie afgewezen. De straat heette nu al 25 jaar zo en bovendien: "Er werd geen rekening gehouden met bepaalde passages in het leven van deze kunstenaars maar er werd alleen geoordeeld naar de waarde van het literair werk". *De gustibus non disputandum*.

Het voorgaande had op de eerste plaats de bedoeling kort enkele mogelijkheden aan te duiden die in het onderzoek naar de straatnaamgeving besloten liggen. Enkele, want er kon gezien de aard van de gebruikte informatiebron alleen maar even op de geografische, en niet op de chronologische dimensie van het fenomeen ingegaan worden. Verder onderzoek zou moeten nagaan of in Vlaanderen inderdaad vooral (mannelijke!) figuren uit de kunsten en letteren via de straatnaamgeving in de kijker worden geplaatst, wie dan wel de enkele niet-artistiek-bedrijvige Vlamingen zijn die tot de eer der openbare plaatsen zijn verheven, welk het gewicht is van de naar figuren of historische evenementen vernoemde straten t.o.v. het totale aantal straatnamen, welke verschillende accenten er in de diverse landsdelen worden gelegd enz. Wat nu al met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vaststaat is dat de Vlaamse Bewegers zo goed als uitsluitend in eigen land sant zijn. Zelfs Anseele slaagt er niet in in alle provincies een straat in de wacht te slepen. Dat eigen land is bovendien in de vele gevallen waar slechts één straat werd toegekend wel heel dichtbij: de gemeente waar de gevierde geboren is of gewerkt heeft. Adviseerde Van Werveke (1919, 19) al niet: “Wij zijn van meening dat [te Gent] alleen namen van Gentenaars dienen aangewend te worden [bij de straatnaamgeving]”? En ook het decreet van 1977 adviseert in die richting.

Als zeer voorlopig besluit kan enkel de volgende bijlage voorgelegd worden, in de hoop dat vele anderen ze zullen willen corrigeren en uitbreiden.

8. Bijlage

- Lijst van overleden Vlamingen, opgenomen in dl.1 van de NEVB, met meer dan twee straten op hun naam.

Aantal straten: Namen:

3	Karel Buls, Alfons de Cock, Georges Eekhoud
4	Leon Bekaert, Frits van den Berghe, Frans van Cauwelaert, August Cuppens, Firmin Deprez
5	August Beernaert, Lode de Boninge
6	August de Boeck, Joe English
7	Jan Blockx, Jacques Brel, Lodewijk Dosfel
8	Louis Paul Boon
12	Edouard Anseele
13	Adolf Daens, Pieter de Coninck
15	Jan Baptist David
17	Cyriel Buysse
26	Artevelde
27	Jan Breidel
42	Ernest Claes
62	Peter Benoit
83	Hendrik Conscience
107	Joseph Cardijn

- de voornaamste figuren uit deel II en III

3	Jozef Goossenaerts, Frans Masereel, Julius Hoste, de zusters Loveling, Pol de Mont, Emiel Moyson, Jules Persyn, Hippoliet van Peene
4	Julius de Geyter, Jef van Hoof, Julius MacLeod, Karel Miry, Lodewijk Mortelmans, Edmond Picard, Edward Poppe, Prosper Pouillet, Emiel Vliebergh, Jan van Rijswijck, Marice Roelants
5	Jan Frans Willems, Lieven Gevaert, Gerard Walschap, gebroeders van Raemdonck, Willem van Saeftinge
6	Cyriel Verschaeve, August Snieders
7	Arthur Meulemans, Renaat de Rudder
8	Renaat Veremans, Lodewijk de Raet
9	Camille Huysmans, Paul van Ostaijen
10	Filip de Pillecyn, Willem Elsschot
11	Herman Teirlinck
12	Emiel Hullebroeck
18	Karel van de Woestijne
20	Karel Ledeganck
26	August Vermeylen
28	Edgar Tinel
35	Felix Timmermans
48	Hugo Verriest
55	Guido Gezelle
76	Albrecht Rodenbach
78	Stijn Streuvels

- Spreiding per postregio/provincie: zie Mijn documenten (bovenliggende map) monutabel

Bibliografie

- AGULHON (Maurice), *Histoire vagabonde I. Ethnologie et politique dans la France contemporaine*, Paris, Gallimard, 1988.
- BERGGREN (Lars), « Monuments in the Making of Italy » in Bo STRATH ed., *Myth and memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*, Brussels, P. Lang, 2000, pp. 169-186.
- BEYEN (Marnix), *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn Uilenspiegel*, Antwerpen-Baarn, 1998.
- BEYEN (Marnix), *Oorlog & verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland 1938-1947*, Amsterdam University Press, 2002.
- COURTOIS (Luc) en PIROTTE (Jean) red., *Entre toponymie et utopie : les lieux de la mémoire wallonne*, 1999.
- DE BOUVER (Romain), « Militaire kerkhoven in Deinze », *Bijdragen tot de geschiedenis van de stad Deinze*, LXIII, 1996, pp.293-312.
- DEFEVER (Gert), *Een verleden in steen en brons. Standbeelden en gedenktekens in Aalst, Dendermonde en Gent 1830-1980*, RUG, OLV, 1990.
- DEN BOER (Pim) en FRIJHOFF (Willem) red., *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam University Press, 1993.

- DENECKERE (Gita), « De resurrectie van Jacob van Artevelde in de 19de-eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar ‘de Grote Man’ », *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe reeks, L, 1996, pp. 155-188.
- DE SCHRYVER (Reginald) e.a. red., *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, Lannoo, 1998, 3 dln.
- D’HAENENS (Albert), « De l’historiographie comme manifestation de l’imaginaire » in Hervé HASQUIN red., *Histoire et historiens en Belgique depuis 1830*, Brussel, ULB, 1981, pp. 207- (Revue de l’Université de Bruxelles, 1981, 1-2).
- DHUYVETTER (Bertrand), *Mémoire de pierre, mémoire de guerre. Monuments, plaques, stèles et noms de rues à Mouscron, 1914-1918, 1940-1945*. Mouscron, 1990 (Mémoires de la Société d’histoire de Mouscron et de la région XII).
- DIERKENS (Alain), « Le monument funéraire de la famille Goblet d’Alviella à Court-Saint-Etienne » in A. DIERKENS red. ;, *Eugène Goblet d’Alviella, historien et franc-maçon*, Brussel, 1995, pp. 193-212 (Problèmes d’histoire des religions,6).
- DUCASTELLE (Jean-Pierre), “Statuomanie athoise: l’érection de la statue d’Eugène Defacqz à Ath”, *Annales du cercle royal d’histoire et d’archéologie d’Ath et de la région et musées athois*, LV, 1996-1997, pp. 223-278.
- FRANCOIS (Etienne) en SCHULZE (Hagen) ed., *Deutsche Erinnerungsorte*, Munchen, Beck, 2001-, dl. 1-
- FRIS (Victor), *De historische persoonsnamen der straten van Gent. Honderd levensbeschrijvingen. Een prijsboek voor de schooljeugd*, Gent, 1922.
- GILLIS (John R.) ed., *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton University Press, 1994.
- GODDING (Philippe), « Statuaire, histoire et politique au 19e siècle », *Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques, 6e série*, VIII, 1997, 1-6, pp. 213-240.
- GUILITTE (Alain), *Les monuments aux morts dans les communes de Grand-Namur (1919-1932)*, UCL, OLV, 1987
- KURGAN-VAN HENTENRYK (Ginette) en MONTENS (Valérie) ed., *L’argent des arts. La politique artistique des pouvoirs publics en Belgique de 1830 à 1940*, Brussel, 2001.
- LAMARCQ (Danny), « Geschiedenis in hardsteen en brons : historische standbeelden in Oost-Vlaanderen », *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, XLIV, 1995, 3, pp. 48-54.
- LAQUEUR (Thomas W.), « Memory and Naming in the Great War » in John GILLIS ed., 1994, pp. 150-167.
- LORIDAN (D.), “In Flanders fields...les cimetières militaires du Commonwealth à Comines-Warneton”, *Mémoires de la Société d’histoire de Comines-Warneton et de la région*, XXIV, 1994, pp. 391-478.
- MILO (Daniel), “Les noms de rues” in Pierre NORA red., *Les Lieux de Mémoire. Tome II : La Nation*, vol. 3, Paris, 1986, pp.283-315.
- MOSSE (George L.), *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, London, Cornell UP, 1975, 1991(2).
- NORA (Pierre) red., *Les Lieux de Mémoire. Tome I : La République* (1 vol.), *Tome II : La Nation* (3 vol.), *Tome III : Les France* (3 vol.), Paris, Gallimard, 1984-1992, 7 vol.
- OESTERLE (Günter), *Formen der Erinnerung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000-
- PIERRE (Marylene), *Les monuments aux morts, les plaques et les stèles commémoratives, les noms de rues de la Première et Seconde Guerres mondiales dans les communes de Virton et de Tintigny*, UCL, OLV, 1992.

- PIL (Lut), « De romantische historische verbeelding en de beperkingen van het 'heroïsche' monument in het jonge België, 1830-1860 » in Jo TOLLEBEEK e.a. ed., 1996, pp. 255-272.
- RATHE (Pieter), *Beeld en standbeeld. Instrumentalisatie van de geschiedenis en het collectief geheugen: standbeelden in Brugge in de twintigste eeuw*, KUL, OLV, 1991.
- REMS (Marina), “De Leuvense standbeelden”, *Arca Lovaniensis*, X, 1981 en XIV, 1987.
- RIBBENS (Kees), *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000*, Hilversum, Verloren, 2000.
- RION (Pierre), *De basiliek van Koekelberg: architectuur en hedendaagse geschiedenis*, Louvain-la-Neuve, 1986.
- SCHEPENS (Luc), *In pace: Soldatenkerkhoven in Vlaanderen*, Tielt, 1974.
- SHERMAN (Daniel J.), “Art, Commerce and the Production of Memory in France after World War I” in John GILLIS ed., 1994, pp.186-214.
- SNITER (Christel), “La guerre des statues. La statuaire publique, un enjeu de violence symbolique. L'exemple de statues de Jeanne d'Arc à Paris en 1870 et 1914 », *Sociétés et représentations*, nr. 11, février 2001.
- TANGE (Omer) e.a. red., *Hun stem in steen: Westvlaamse missionarissen: monumenten, gedenksteden, begraafplaatsen, straatnamen en biografische gegevens van Westvlaamse missionarissen*, Brugge, Tabor, 1996.
- TIXHON (A.) en VAN YPERSELE (L.), “Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie », *Cahiers d'histoire du temps présent*, 7, 2000, pp.86-126.
- TIXHON (A.), « Introduction à l'étude des monuments aux morts de la Grande Guerre » in J.L. JADOULLE e.a. ed., *L'histoire au prisme de l'image*, t.1, *L'historien et l'image fixe*, Louvain-la-Neuve, 2002, pp. 157-171.
- TOLLEBEEK (Jo), ANKERSMIT (Frank) en KRUL (Wessel) red., *Romantiek en historische cultuur*, Groningen, Historische uitgeverij, 1996.
- VAN DEN BROECK (Carla), *Monumenten, standbeelden en andere cultuurproducten als indices van cultuurbeleid, Gent, 1793-1913*, RUG, OLV, 1988.
- VAN DER MEERSCH (A.M.) en LANGENDRIES (E.), *Proffen in de straat*, Gent, 1994.
- VANDE WEGHE (Robert), *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, Mercurius, 1977.
- VAN DUYSE (Prudens), *Over de namen der straten van Gent in het fransch overgebracht*, s.l.n.d.[ca 1844] (Gentse universiteitsbibliotheek, G 8503(46)).
- VAN TYGHEM (Frieda), “De Vlaamse Kaai te Gent: een typisch voorbeeld van 19de-eeuws eclectisme”, *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis*, XXIII, 1973-1975, pp. 281-302.
- VAN WERVEKE (Alfons), *De namen van de straten der stad Gent. Een voorstel tot verbetering van de schrijfwijze dier namen en bijvoeging op de naamborden in de straten van historische nota's*, Gent, A.Hoste, 1919 (Gentse universiteitsbibliotheek 170K248).
- VAN WERVEKE (Alfons), *Opschriften op den hoek onzer straten en gedenkschriften*, s.l.n.d. (Gentse universiteitsbibliotheek, G 23044(31)).
- VAN YPERSELE (Laurence), *Le Roi Albert. Histoire d'un mythe*, Ottignies, Quorum, 1995.
- VAN YPERSELE (Laurence) en MARCELIS (Anne-Dolorès) ed., *Rêves de chrétienté, réalités du monde : imaginaires catholiques*, Paris, Cerf, 2001.
- VERSCHAFFEL (Tom), « Het verleden tot weinig herleid. De historische optocht als vorm van de romantische historische verbeelding » in Jo TOLLEBEEK e.a. ed., 1996, pp.297-320.
- VERSTRAETE (Pieter Jan), *Reimond Tollenaere. Biografie*, Kortrijk, 1996.
- Wegwyzer der stad Gent jaer X – 1802*, Gent, Vander Schueren, [1802].